

ДРУГЕ НАРОДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СПАСА (ВІДРОДЖЕННЯ СПАСЬКОГО СОБОРУ В II ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ)

Чернігів по праву пишається своїми унікальними пам'ятками архітектури, що чудом збереглися під час численних війн та навал. Страждали його храми і від пожеж, оскільки місто, в більшості дерев'яне, незліченну кількість разів палало.

Перлина давньоруської архітектури — кафедральний Спаський собор XI століття — тільки протягом XVIII ст. пережив дві пожежі — 1718 і 1750 року. Остання виявилась найжахливішою у 7-віковій історії храму: в пожежі згорів іконостас XVII ст. і дерев'яні частини хорів; були зруйновані (обвалились) бані і склепіння собору: сходовая вежа — «красний терем» також напівзруйнувалась, мармурові колони всередині храму дали тріщини. Потрібно було відновити собор. Важливу інформацію про це нам дає стаття протоієрея собору Платонова, де подані відомості про так звані «блята» з відмітками з літопису, що зберігалися в соборі. Одна відмітка розповідає:

«1750 года старый городъ Черниговъ отъ пожара бывшаго весь выгорель и того же времени сія Всемилоствягаго Спаса церковь вся обгоръ, * вовсе разорися»;

інша продовжує:

«1754 года, Божією помощію, после пожара совсѣмъ возобновися храмъ сей, и за благословеніемъ ясне къ Богу преосвященнаго киръ Ираклія Комаровскаго освятися...»¹

До 1770 року знов було виконано, дякуючи преосв. єпископу Феофілу Ігнатовичу, «небогатое возобновление»: столбы и колонны оставались в трещинах; старый иконостас, купленный в одной черниговской пустыни, установлен был в храме соборном; терем был обращен в колокольню.² І це, певно, був той «перший раз», коли після пожежі 1750 року Спаський собор був відновлений.

У такому скромному вигляді побачили собор князь Потьомкін у 1783 році і імператриця Катерина II, що відвідала Чернігів у січні 1787 року «при проезде Ея Величества изъ С.-Петербурга в Новороссийский край».

За свідченням Милорадовича «23 января, пополудни, ... благоволила она шествовать к Соборной Спаса Господа нашего Иисуса Христа церкви, пред которой встретил Ея ... Преосвященный Феофил, Епископ Черниговский, с прочим знатным духовенством ... где, ... приложась Ея Императорское Величество ко кресту ... шествовать изволила в церковь, а прибыв в оную, по возгласении ектинии и многолетия благоволила прикладываться к святым иконам; из Соборной церкви шествовать изволила в Елецко-Троицкий монастырь, где перед церковью встретили Ея того монастыря Архимандрит Иерофей с братиею и поднес Святую икону Пресвятой Богородицы...».³

Катерина II також подарувала церквам і архіпастирям значні суми на потреби єпархії, її церков та монастирів.

Древність і бідність Спаського собору були помічені, звелено було відпустити казенні кошти на більш ґрунтовне відновлення і оздоблення давнього князівського храму.

* У зв'язку з відсутністю у сучасній поліграфії літери «ять» вона передана як «ъ», «ь» також збережено у кінці слів.

28 вересня 1788 року помер преосвященний Феофіл, а на його місце висвячений Ієрофей Малицький і вже при ньому у 1792 році другий раз відновили чернігівський Спас.

Підготовчі роботи розпочались у 1791 році; неабияку роль зіграло у цьому «попечение о приводящейся в исправление Соборной церкви» генерал-фельдмаршала Григорія Олександровича Потьомкіна. Але в основному допомогла опіка генерал-аншефа, сенатора, генерал-губернатора Калузького і Тульського, «правлящего сію должность» у трьох мало-російських губерніях, і кавалера Чернігівської казенної палати Михайла Микитича Кречетнікова. Ще перебуваючи в Тулі, Кречетніков видає 30.03.1791 року розпорядження Чернігівській казенній палаті негайно розпорядитися «хозяйственным образом выгоднейшим для казны» у заготовлі зазначених в кошторисі, що додається до наказу, матеріалів «къ исправлению по Всевысочайшей Ея Императорскаго Величества воле соборной церкви»⁴ до травня 1791 року, до часу прибуття мулярів.

Цеглу наказано було виготовити «на казенномъ, прежде бывшемъ Троицкаго монастыря заводъ»,⁵ починаючи з перших чисел травня 1791 року, ліс — в казенних лісах (дачах).

Калузькою казенною палатою був укладений контракт з підрядчиком мулярів калузьким міщанином Дементієм Драгобуженіновим.⁶

Чернігівська ж казенна палата «благоволила озаботить себя въ доставлении потребного для черниговского собора числа извести изъ беловежской колоніи» (Борзнянського повіту).⁷

«Смотрение и сбережение» будматеріалів покладалось на «приугодовленныхъ изъ черниговского гарнизона» одного офіцера (поручика Федора Галушева) з шістьма рядовими.⁸

У травні 1791 року в Чернігові «къ смотрению за починкою Черниговской каменной соборной церкви» очікували прибуття архітектора із Калуги Івана Яснигіна.⁹

А до цього часу дали розпорядження розпочати побудову риштувань навколо Спасу, приступити до зняття даху і т. ін. Крім цього, до прибуття архітектора Яснигіна, «для показанія каменщикамъ разборки въ соборной церкви среднего осмериковаго Кумпольного свода съ каменной въ алтарь стеною, а съ темъ вмѣсть и прожектирования по причинъ открывшагося внутри церкви погреба къ настилкѣ чугунными плитами пола, препровождень былъ въ Черниговъ Киевский губернский архитектор Курбатовъ, которому предписано было г.-губернаторомъ, выполнить порученное задание, возвратиться въ Киев с представлением вышеупомянутого проекта, по которому «и дальнейшее уже преподано будетъ разрешение».¹⁰ (Тут і далі збережна орфографія джерела).

З волі Імператриці було також наказано «для устроения Спасского собора и дабы удобнее открыть место, лежащее въ окрестности соборной церкви и строений катедрального Борисоглебовского монастыря, назначенное по высочайшей воле... къ помещению присутственныхъ местъ генерал-губернаторъ приказаль губернскому архитектору притворъ при соборъ, и въ показанныхъ ему мѣстахъ каменную помянутого катедрального монастыря ограду сломать.

Кирпичъ же изъ онаго, годный въ кладкѣ, обратитъ на устроение въ симютрию колокольной соборной съ другой стороны церкви зданія или, такъ сказать, башни».^{10а}

У зв'язку з такими серйозними перебудовами собору підрядчику Демідову було доведено до відома; був зроблений кошторис, укладений з ним договір, наказано підготувати необхідні матеріали, а саме: розборку огорожі проводити силами «нижнихъ военнослужителей здѣш-

няго баталіона» з оплатою 60 коп. за тисячу цеглин, а за земляні роботи — по 6 коп. в день кожному з них, із спостереженням за роботою одного з членів «строеної експедиції»; завідувати витратами наказано було повітовому землеміру Стефановичу, відрядженому на допомогу архітектору.

Наказано було також «дѣланіє на обжигъ кирпича

...продолжать, производя оплату колодникамъ, кои кромѣ принадлежащихъ рабочему дому оплачиваться будутъ по пяти копеекъ въ сутки человеку... за доставленіемъ за каждого кормовыхъ по три копейки въ день».¹¹

У серпні 1791 року знову відбуваються кардинальні зміни в процесі ремонту і перебудови собору.

В наказі Кречетнікова читаємо:

«Его светлость ... князь Григорій Александровичъ Потемкинъ Таврической, имѣя попеченіє о приводящейся здѣсь въ исправленіє соборной церкви изъять желаніє поставляемые вумпольные железныя стропины снятъ, и потомъ всѣ пять кумполовъ передѣлать по новому чертежу, на кои, такъ так и на два шпица колокольни и башни, в симметрию ей при томъ соборъ устраивающей, сделать мѣди всѣ съ червонного позолотного шервѣ; почему и рекомендую казенной палатѣ нынѣ же подрядчика желѣзной на соборъ кровли или другихъ желающихъ какъ къ снятію желѣзныхъ кумполовъ, такъ и дѣланію оныхъ вновѣ по показанію архітектора за сходную для казны цену подрядить».¹²

Тут важливо відмітити, що платили підрядчикам та за ремонтні роботи не лише чернігівська, а й київська, калузька, новгород-сіверська і тульська казенні палати.¹³

Саме з тульською казенною палатою порекомендував Кречетніков «снестись», щоб знайти підрядчика «къ дѣланію» під наглядом Яснигіна «мѣди всѣхъ семи шаровъ съ позолотою»; ним став калузький міщанин Жуков, який підрядився переробити по новому кресленню «пять кумпольныхъ на соборной черниговской церкви стропиль».¹⁴

Генерал-губернатор виявив у своїх розпорядженнях турботу про якість ремонтних робіт і «башни», що прибудовувалась до Спаського собору. 26 вересня 1791 року він пише розпорядження чернігівської палати:

«Черниговскому губернскому архитектору Ясныгину приказал я строеніє соборной въ Черниговѣ церкви каменною кладкою, для лучшего онаго прочности, дальѣ 25-го числа сего месяца не продолжать; ежели же кромѣ каменной кладки есть каковыя либо подѣлки, кои въ теченіи нынешней осени нужно окончить; то увѣдомя объ оныхъ Господина члена строеної експедиції, и зделавъ наставленіє приданному въ помощь ему землемеру Стефановичу... самъ поспешилъ бы ко мнѣ въ Кієвъ, къ отправленію его для подряда къ сделанію на помянутую церковь главъ съ позолотою; и какъ для сего нужно быть Ясныгину и въ Москве, то и благоволитъ казенная палата изъ суммы на сіє построеніє принадлежащей выдать ему отъ Чернигова до Кієва, а отсюда до Москвы и въ обратный путь на двѣ лошади прогонныя денги».¹⁵

Поїздка була відкладена до початку листопада, тому що Яснигіна повернули в Чернігів для спостереження за ремонтом покрівлі Соборної церкви. І лише коли ремонт вже закінчувався, і «мастера и безъ него в довершеніи кровли и малейшей ошибки здѣлать не могли», Яснигін зміг, з'явившись до Кречетнікова в Київ, відправитись на підряд на церкву «главъ и крестовъ съ полозотою»...¹⁶

Документи засвідчують: «В 1792 году въ другой разъ возобновленъ соборъ Св. Спаса послѣ претерпѣннаго разрушенія отъ пожара».¹⁷ Зо-

крема те, що будівельні роботи дійсно були завершені в 1792 році, підтверджує постанова Чернігівської казенної палати від 9.12.1792 р. про виплату із суми, надісланої із Київської казенної палати «на доокончання Соборной церкви» столярному майстру Івану Щербині «за зделанное уже в Соборную церковь шестьдесят одну раму со вмазкой в оные стеклоль съ выкрашениемъ на два раза белилами, какъ должно по своимъ местамъ поставленные...».¹⁸

«Возобновление, начавшееся с 1791 года, подвинулось к 1798 году настолько, что собор мог быть освящен в этом последнем году»...¹⁹

За свідченням М. Маркова, директора училища і сучасника робіт,²⁰ до 1798 року в частині капітальних переробок в Спаському соборі були «придѣлы всѣ разобраны и уничтожены; въ симметрію башни, теремом называвшейся, сдѣлана, съ правой стороны, юго-западной, другая башня, обѣ круглыя, съ конусными верхами; мраморные столбы обложены кирпичом и оштукатурены (послѣ ихъ отдѣлали еще подѣ мраморѣ); хоры остались только надѣ входомъ въ церковь, т. е. у западной стороны, коими соединялись боковые хоры, а эти послѣдніе разобраны, и чрезъ то всѣ куполы дѣлають церковь весьма свѣтлою...».

«Это были весьма значительные», — відмічає дослідник М. Н. Бережков, — «капитальные передѣлки собора, какихъ ни прежде, ни послѣ уже не бывало; меньше чемъ за десять лѣтъ Спасскій соборъ и внутри, и снаружи испыталъ, можно сказать, радикальныя перемены. Двѣ остроконечныя башни у западной стѣны собора, в какомъ стилѣ исполненныя, трудно сказать, придаютъ ему теперь совмѣмъ необычный для древнерусскихъ храмовъ видъ...».²¹

Очевидно, проект цієї перебудови і привіз архітектор І. Яснигін із Москви, і там, а також в Калузі, необхідно шукати його витоки.

Відомо, що іконостас, зроблений, як пише дослідник П. М. Добровольський, в період з 1792 до 1798 року і існуючий донині, був виконаний також за проектом калузького архітектора І. Яснигіна.²²

Створення цього чудового іконостасу, очевидно, стало завершальним акордом у відродженні Спаського собору; в 1798 році його знову освячують, і головний храм Чернігова повертається до життя.

Відомий вельми незвичайний, цікавий, але, на жаль, не виконаний первісний проект настінного розпису св. Спаса, складений кафедральним протоієреєм собору Іоанном Сленевим невдовзі після закінчення Вітчизняної війни 1812 року.

За цим проектом передбачалося зобразити поряд з іншими царственними особами імператрицю Катерину II з підписом, що, по Височайшому її Величності дозволу «...храм сей, в самоеднейшем состояннии бывший, возобновлен в настоящий сколько прочный, столько и благолепный вид»...²³

Джерела та література:

1. Юбилейный сборникъ въ память 900-лѣтія епископской кафедры въ г. Черниговѣ, — Черн. — 1893. — С. 75—76.
2. М. Е. Марковъ. О достопамятностяхъ Чернигова. — М. — 1847. — С. 15.
3. Черниговские губернские ведомости — 1894 — часть неофициальная. — № 129.
4. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО) — Ф. 132. — Оп. 2. — Спр. 226, розпорядження генерал-губернатора № 1371.

5. ДАЧО. — Ф. 132, — оп. 2. — Спр. 226, розпорядження № 1704.
6. Там же — розп. №№ 2023 і 5916.
7. Там же — розп. № 2334.
8. Там же — розп. №№ 1704, 3256 і 3751.
9. Там же — розп. №№ 3103, 1371.
10. Там же — розп. № 3256.
- 10а. Там же.
11. Там же — розп. № 3847.
12. Там же — розп. № 4557.
13. Там же — розп. № 1370, 2023, 3169, 4557, 4942 і т. д.
14. Там же — розп. № 4942.
15. Там же — розп. № 5773.
16. Там же — розп. № 6569.
17. Черниговские губернские ведомости. — 1847. — Часть неофициальная. — № 1.
18. ДАЧО. — Ф. 132. — Он. 2. — Спр. 228.
19. М. Н. Бережковъ. Къ історіі Черниговскаго Спасскаго собора. — М. — 1911. — С. 13.
- 20—21. Там же. — С. 14.
22. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям, — 1863. — С. 279.
23. П. М. Добровольскій. Архивъ Черниговскаго кафедральнаго собора. — Черниговъ, — 1902. — С. 8.

